

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 8, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2021): 105-138

Hakâiku't-tefsîr Bağlamında İlk Sûfilerin Cihad ve Kıtal Ayetlerine Yaklaşımları
The First Sûfis' Approaches to Jihad and Qital Verses in the Context of
Hakâik al-tafsîr

İsmail Kurt

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assist. Prof., University of Sirnak, Faculty of Theology, Department of
Tafsir
Sirnak/Turkey

e-mail: ismailkurt1000@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6939-5803>
DOI: 10.33718/tid.806632

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Nisan / April 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Haziran / June 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: İsmail Kurt, "Hakâiku't-tefsîr Bağlamında İlk Sûfilerin Cihad ve Kıtal Ayetlerine Yaklaşımları", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/1 (Bahar 2021): 105-138

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Hakâiku't-tefsîr Bağlamında İlk Sûflerin Cihad ve Kıtal Ayetlerine Yaklaşımları

Öz

Bu çalışma, sistematik bir tefsiri günümüze ulaştırmış sûfî müfessirlerin ilki sayılan Sülemî'nin (öl. 412/1021) *Hakâiku't-tefsîr* isimli eseri üzerinden ilk sûflerin cihad ve kıtal ayetlerine yaklaşımlarını ele almaktadır. Çalışmamızın amacı; İşârî tefsir geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olan Sülemî'nin tefsirinde cihad-kıtal âyetlerine yaklaşımı üzerinden ilk sûflerin cihad anlayışının ne olduğunu ortaya koymaktır. Bu çalışmayı *Hakâiku't-tefsîr* üzerinden ele almamızın nedenleri şunlardır: *Hakâik* işârî tefsir alanında Kur'an'ın baştan sona tefsirini içeren ve bize ulaşan ilk kâmil tefsir kabul edilmektedir. Sülemî tefsirini kendi dönemine kadar yaşamış sûflerin görüşlerini aktararak ansiklopedik bir tarzda oluşturmuştur. Tefsir, Sülemî'nin kendi görüşünden ziyade kendinden önceki sûflerin görüşlerini aktardığı için doğrudan ilk sûflerin cihada bakışını yansıtmaktadır. Çalışmada önce Kur'an merkeze alınarak cihad-kıtal farkı ortaya konulmuş, daha sonra müstakil başlıklar altında cihad ve kıtal âyetleri kronolojik olarak tasnif edilerek ilk sûflerin âyetler hakkındaki yorumları detaylı bir şekilde irdelenmiştir. İlk sûflerin görüşleri günümüze ulaştırmış kendi eserlerinden de teyit edilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak ilk sûflerin cihad ve kıtal âyetlerine yaklaşımı zâhir düşmanla cihad etmekten ziyade nefse karşı cihad etmek şeklindedir. Onların nefisle cihad merkezli cihad algısı âyetlerden çok Hz. Peygamber'e atfedilen "*Küçük cihattan büyük cihada döndünüz*" sözüne dayanmaktadır. İlk sûfler cihad ve kıtal âyetlerini genellikle nefisle cihad bağlamında tevîl ederken âyeti metin içi ve tarihî bağlamından ayrı olarak değerlendirmektedirler. Bununla beraber onlar küçük cihad dedikleri zâhir düşmana karşı cihadı da kabul etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Hakâik, İlk Sûfler, Cihad, Kıtal, Nefis.*

The First Sûfis' Approaches to Jihad and Qital Verses in the Context of Hakâik al-tafsîr

Abstract

This study deals with the first sûfis' approaches to jihad and qital verses through the work entitled *Hakâik al-tafsîr* of al-Sulamî (d. 412/1021), who is considered the first of the sûfî commentators whose systematic tafsîr has survived to present day. The aim of our study is to reveal what the first sûfis' understanding of jihad was through the approach of jihād - qitāl verses in the tafsîr of al-Sulamî, one of the most important representatives of the Ishari tafsîr tradition. The reasons why we deal with this study through *Hakâik al-tafsîr* are as follows: In the field of genuine Ishari tafsîr, it is accepted as the first perfect tafsîr that included the complete interpretation of the Qur'an and reached us. al-Sulamî formed his tafsîr in an encyclopaedic style by conveying the views of sûfis who lived until his time. The tafsîr directly reflects the view of the first sûfis towards jihād as it conveys the views of the previous sûfis rather than al-Sulamî's own opinion. In the study, firstly, the difference between jihād and qitāl was revealed based on the Quran. Then, the first Sûfis' comments on the verses were examined in detail by classifying the verses of jihād and qitāl chronologically under separate titles. The views of the first sûfis were tried to be confirmed from their own works, which have reached the present day. As a result, the

approach of the first sûfîs to jihād and qital verses was to jihād against the nafs rather than jihād with the apparent enemy. Their perception of jihād centered on jihād with the soul is based on the saying “*You turned from the small jihād to the big jihād*” attributed to the Prophet rather than the verses. While the first sûfîs often interpreted the verses of jihād and qital in the context of jihad with the nafs, they evaluated the verse separately from its in-text and historical context., However, they also accepted jihād against the apparent enemy, which they called minor jihād.

Keywords: *Tafsîr, Hakâik, First Sûfîs, Jihād, Qital, Soul.*

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm her devirde Müslümanlar tarafından anlamak ve amel etmek için başvurulan bir rehber olmuştur. Sahabe nesliyle birlikte başlayan Kur'an'ı anlama çabası sonraki nesillerle devam etmiştir. Bununla birlikte nüzul bağlamının içinde olan sahabenin sözlü bir hitap olarak kolaylıkla anladığı, anlamadığı yerde Hz. Peygamber'in izahına başvurduğu Kur'an, nüzul asrından uzaklaştıkça doğal olarak yazılı bir kitap üzerinden anlaşılabilir bir metne dönüşmüştür. Hem Kur'an vahyinin yazılı bir metin üzerinden anlaşılmaya başlanması hem fetihler sonucu farklı inanç ve kültürlerdeki insanların Müslüman olması hem de İslam dininin ihtiyaçlara binaen kurumsallaşması Kur'an'a bakış açısının ve Kur'an'ı anlamının çeşitlenmesine yol açmıştır. Kur'an'ı baştan sona tefsir etme ihtiyacı daha çok Kur'an'ın nüzul bağlamından uzaklaşmış ilk nesil olan tâbiîn'in tefsire dair sahabeye sormasıyla başlamış,¹ daha sonra onların sahabeden öğrendiklerini sonraki nesillere rivâyet olarak aktarmasıyla devam etmiştir. Bunun yanında Kur'an'ın metin üzerinden anlaşılma zorunluluğu öncelikle âyetlerin lügavi olarak tefsir edilmesini, Müslümanların sosyal hayattaki günlük ihtiyaçlarına cevap vermek için de Kur'an'ın fikhî, kalamî açıdan yorumlanmasını doğurmuştur. Örneğin Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) kendi dönemindeki kalamî tartışmaların bir neticesi olarak kader inancıyla alakalı olarak Kur'an'ı tefsir etmiştir.² Aynı şekilde günümüze ulaşmış ilk ahkam tefsirlerinden olan Mükâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) *Tefsîru'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân* isimli eseri de fikhî bir ihtiyaçtan doğmuştur. Daha çok dil kuralları, rivâyetler ve akılla istinbata dayanarak yapılan Kur'an tefsirlerinin yanında bir de zâhid ve sûfilerin kendine has bir bilgi aracı kabul ettikleri ilham ve keşf (manevi tecrübe) ile Kur'an'ı yorumlama yöntemleri ortaya çıkmıştır. İşârî manadaki bu yorumlar I. ve II. asırda çok az sayıdaki âyetin tefsiri ile sınırlı iken daha sonra önemli miktarda âyetlerin işârî yorumunu içeren tefsirler ortaya çıkmaya başlamıştır.³ Bir diğer ifadeyle başlangıçta, I. ve II. asırdaki zühd

1 Tâbiîn müfessirlerinden olan Mücâhid (öl. 103/721) Fâtiha'dan Nâs'a Kur'an'ın her âyet üzerinde durarak ve İbn Abbas'a (öl. 68/687) sorarak Kur'an'ı üç defa İbn Abbas'a arzettiğini söylemektedir. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/90; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 132, 139.

2 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 133; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", 16/292-293.

3 Uludağ, "İşârî Tefsir", 23/425.

döneminde,⁴ sadece bazı âyetlerin iç manaları aranırken gittikçe her âyet-ten nice manalar çıkarma yaklaşımı ortaya çıkmış ve nihâyet Kur'an'ın manasının sonsuz olduğu anlayışı yerleşmiştir.⁵

Hicri III. ve IV. asırdaki tasavvufî/işârî tefsirin gelişip sistemleşmesinde Tüsterî (öl. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) ve Vâsıtî'nin (öl. 320/932) çok büyük rolü olmuşsa da gerek onların gerekse onlardan önceki sûflerin tefsire dair şifâhen nakledilen görüşlerini sistemli bir şekilde aktaran Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî olmuştur.⁶ İlk sûflerin cihad anlayışını özellikle Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr*'i üzerinden ele almamızın nedeni de budur. Çünkü ilk sûflerin çoğunun eserleri günümüze ulaşmamış, Cüneyd'in *Resâil*'inde olduğu gibi herhangi bir eseri ulaşsa dahi, onların cihad kital âyetlerine yaklaşımını *Hakâik*'ten daha sistemli ve daha iyi ortaya koyabilecek erken döneme ait bir kaynağa sahip de değiliz. Bu nedenle biz çalışmamızın ana iskeletini *Hakâik* üzerine inşa ettik. Bunun yanında ilk sûflerin görüşlerini günümüze ulaşan kendi eserlerinden de teyit etmeye gayret ettik. Yaptığımız bu çalışma ile h. 100-400 arasında yaşayan ilk sûflerin cihad anlayışı sistemli bir şekilde ilk defa ortaya konulmuş olacaktır. Yine h. II. asırda yaşayan zâhid sûfler ile işârî tefsirin geliştiği, sistemleştiği III-IV. asırda yaşayan tasavvuf dönemi sûflerinin cihad anlayışında bir farkın olup olmadığı da ilk kez ortaya çıkarılmış olacaktır. Bu husus aynı zamanda bizim çalışmamızı diğer çalışmalardan ayırt eden en önemli yöndür. Bazı sûflerin cihad anlayışıyla alakalı Sülemî sonrasına ait şahıs merkezli bir iki çalışma yapılsa da bu araştırma ile ilk sûflerin genel cihad anlayışı ortaya konulmuş olacaktır.⁷ Bizim ilk sûflerin cihad anlayışını ortaya çıkarmak istememizin nedeni ise irfânî geleneğin ilk temsilcilerinin cihad anlayışının ne olduğunu, onların cihad anlayışının nefisle cihad merkezli olup olmadığını ortaya koymaktır. Öncelikle *Hakâik* hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra veciz olarak Kur'an merkezli cihad-kital farkını belirteceğiz. Daha sonra Sülemî'nin *Hakâik*'te

4 Dönem olarak tasavvuf h. 200'e kadar Zühd Dönemi, 200-1200 Tasavvuf Dönemi ve 1200'den sonra günümüze kadar Tarikat Dönemi şeklinde tasnif edilmektedir. Bk. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 81.

5 Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 63-64.

6 Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 64, 91.

7 Sülemî'nin talebesi Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) cihad-kital âyetlerini yorumlama yöntemi ve İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin (öl. 1041/1631) cihad yorumu hakkında çalışma yapılmıştır. Bk. Kılınçlı, "İşârî Te'vil ve Kuşeyrî'nin Cihad ve Kital Âyetlerini Yorumlama Yöntemi", 119-155; Cengiz, "İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin Cihad Yorumu", 161-180.

topladığı işârî sûfî tefsir⁸ geleneğinin yani ilk sûflerin cihad anlayışının ne olduğunu, cihad ve kıtal âyetlerini nasıl yorumladıklarını detaylı bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız. İlk sûflerin cihad ve kıtal âyetleri hakkındaki yorumlarını incelerken her âyetin tarihi bağlamını ve zahiri anlamını vereceğiz. Daha sonra onların bu âyetleri tefsir ederken zahir mana veya işârî olarak tefsir edip etmediklerini, yorumladıkları âyetlerin bağlamına riayet edip etmediklerini belirteceğiz.

1. Hakâiku't-tefsîr

Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr* isimli tefsiri sûflerin Kur'an âyetleri üzerindeki yorumlarını düzenli bir şekilde toplayan ilk kapsamlı çalışmadır. Zâhirî tefsirde Taberî'nin yaptığını, kendi dönemine kadar gelen tefsir rivâyetlerini sonraki nesillere aktarma işini, işârî tefsir alanında Sülemî yapmıştır. Bu yönüyle Sülemî'nin tefsiri işârî yorumları toplayan ansiklopedik bir tefsirdir.⁹ *Hakâik*'te bazı müfrit sûflerin âyetlerin zâhir anlamına aykırı ve Ehl-i sünnet'in itikad ve uygulamalarına ters düşen yorumları ise yoktur. Bununla beraber tefsirde zâhir anlamdan ziyade âyetlerin işârî ve bâtınî anlamlarına ağırlık verilmiştir.¹⁰ Örneğin “*Katından bize bir veli ver*”¹¹ âyetindeki veliye “mürşit” anlamı verilmiş ve âyet “bize senden sana gitmemizi gösterecek, bize rehberlik yapacak bir veli (mürşit) ver” şeklinde işârî olarak tefsir edilmiştir.¹² Sülemî eserinin mukaddimesinde de belirttiği üzere zâhir ehlinin yaptığı gibi kendisinin de müstakil bir kıtapta hakikat ehlinin tefsirini toplamayı istediğini belirtmiş ve bu sebeple *Hakâik*'te genellikle âyetin işârî tefsiri üzerinde durmuştur. Kendisinin *Hakâiku't-tefsîr* olarak isimlendirdiği tefsirindeki çabası daha çok hakikat ehlinin yani sûflerin/mutasavvıfların görüşlerini toplamak, bunları âyet ve sûre düzenine göre bir araya getirmek olmuştur. Onun *Hakâik*'te en fazla görüşünü aktardığı sûfler ise Ca'fer es-Sâdık (öl. 148/765), Fudayl b. İyâz (öl. 187/803), Ebü'l-Abbâs b. Atâ (öl. 309/922), Cüneyd-i Bağdâdî,

8 İşârî Sûfî Tefsir: Âyetin zâhir manası ile bağdaştırılabilen birtakım anlamlara, işaretlere göre Kur'an'ı tefsir etmektir. Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 434-435; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, 19.

9 Sülemî âyetleri Sehl, İbn Atâ, Vâsıtî, Hasan-ı Basrî, Ebu'l-Hasan b. Varrak, Şüblî, İbn Fudayl, Ca'fer vb. birçok sûfiden nakilde bulunarak tefsir etmiştir. Bk. Sülemî, *Hakâik*, 1/57-58, 162, 266-267.

10 Ateş, “Hakâiku't-tefsîr”, 15/163-164.

11 en-Nisâ 4/75.

12 Sülemî, *Hakâik*, 1/155.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'dir.¹³ Sülemî tasavvuftaki üstadı Nasrâbâdî'den de 80 küsur yerde görüş aktarmıştır.¹⁴ O bunların dışında tefsirinde Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797), Zünnûn el-Mısırî (öl. 245/859), Ebû Saîd el-Harrâz (öl. 277/890), Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922), el-Vâsîtî gibi toplam 74 zâhid ve sûfiden görüşler aktarmıştır.¹⁵

Sülemî eserinin mukaddimesinde zâhirî ilimlerle iştigal edenlerin tefsir, kıraat, müşkil, ahkam, lügat, irab, mücmel-müfesser, nâsih-mensûh gibi konularda yetişmelerine karşılık bunların hiçbirinin -Ca'fer es-Sâdık, Ebû'l-Abbâs b. Atâ'ya nisbet edilen bazı âyetlerin yorumuyla ilgili görüşlerin dışında- Allah'ın hitabının "hakikat ehlinin dilinde" ne manaya geldiğini araştırıp ortaya koyma zahmetinde bulunmadıklarını söylemektedir. O bu sebeple âyet yorumlarıyla ilgili hakikat ehlinen duyduklarını, hakikat ehli büyüklerinin dediklerini kendi gücü nispetinde sûre tertibine göre toplamaya gayret ettiğini ifade etmektedir. Bu yönüyle Sülemî tefsirinde kendi görüşlerini ortaya koymaktan ziyade kendinden önce yaşamış sûflilerin âyetlere dair yorum ve açıklamalarını aktarmıştır.¹⁶ Örneğin "*Onlar ayakta, otururken ve yatarken Allah'ı zikrederler*"¹⁷ âyetine baktığımızda Sülemî bu âyeti İbn Atâ, Ca'fer es-Sâdık, Vâsîtî, Nasrâbâdî, Sehl et-Tüsterî, Fâris gibi sûflerin görüşleriyle tefsir etmekte, isim belirtmediği yerde ise "bazıları dedi" veya "şöyle denildi" şeklinde sadece âyet hakkındaki sûflerin görüşlerini aktararak âyeti tefsir etmektedir.¹⁸ *Hakâik*'te özellikle Kelâbâzî'nin (öl. 380/990) *et-Ta'arrufu* ve es-Serrâc'ın (öl. 378/988) *el-Lüma'* gibi klasik tasavvuf kaynaklarından geniş bilgiler de yer aldığı için Massignon bu tefsiri ilk sûflik tarihinin özelliklerinin anlaşılmasına yardım edecek önemli bir tasavvufî tefsir olarak görmektedir.¹⁹

Hakâik'te üç sûre dışında bütün sûreler baştan sona tefsir edilmekle beraber her sûrenin her âyeti tefsir edilmiş de değildir.²⁰ Tefsirde âyetler tefsir edilirken genellikle işârî mana esas alınmış bazen zâhirî mana

13 Sülemî, *Hakâik*, 1/10, 19-20, 24-25, 57-58.

14 Sülemî, *Hakâik*, 1/66, 71, 74, 98, 100, 115, 225-226, 362 2/25, 53, 58, 104, 288-289.

15 Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/163; Sülemî, *Hakâik*, 1/32-33, 80, 86-87, 113, 123, 133, 142, 2/174-180, 211, 225.

16 Sülemî, *Hakâik*, 1/10, 19-20; Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/163.

17 Âl-i İmrân 3/191.

18 Sülemî, *Hakâik*, 1/130-132.

19 Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/163-164.

20 Sülemî, *Hakâik*, 1/10, 19-20; Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/163. *Hakâik*'te Yûsuf, Fîl ve Kureş sûreleri tefsir edilmemiştir. Bk. Braim, *Sülemî ve Tefsir Yöntemi*, 21.

da verilmiş, hatta birçok âyet ilk önce zâhirî anlamı sonra bâtinî manası ile tefsir edilmiştir. Bunun yanında bazı âyetlerde ise sadece zâhirî anlamla yetinilmiştir.²¹ *Hakâik*'te âyetler tefsir edilirken zaman zaman tasavvuf ehline ait menkıbeler aktarılır, ahkamla ilgili âyetler tefsir edilmez, bir iki yer haricinde esbâb-ı nüzûle yer verilmez,²² âyetler genellikle sûflerin görüşleri ile tefsir edilirken bazen âyetlerden, hadislerden, sahabe, tâbiîn sözlerinden ve Arap şiirinden de istifade edilmiştir.²³

2. Cihad-Kıtal Farkı

Gerek günümüzde gerekse İslam tarihinde cihad denilince insanların aklına öncelikle savaş gelmektedir. Bu yaklaşım bir yönüyle doğru olmakla beraber cihadın kapsamı açısından düşünüldüğünde hatalıdır ya da en azından cihadın yalnızca bir yönünü ihtiva ettiği için eksiktir. Cihadın en önemli ve en zor yönü savaş/kıtal olmakla birlikte özellikle cihad lafzının kullanıldığı Kur'an'ın Mekki âyetlerinde cihadın savaş anlamı yoktur.²⁴ Tarihî bir olgu olarak Müslümanlar Mekke döneminde herhangi bir savaş da yapmamıştır. Kur'an'a baktığımızda Mekki cihad daha çok sabır ve hicret şeklinde vuku bulmuş,²⁵ sözlük anlamı cehd, çaba, gayret, mücadele olan cihadın anlamı da²⁶ Mekke'de bu bağlamda, imanı uğruna Allah yolunda gösterilen sabır ve Allah yolunda çıkarılan hicret bağlamında kullanılmıştır.²⁷ Bunun yanında Medine'de cihadın genellikle Allah yolunda infak ve kıtal şeklinde gerçekleştiği de bir realitedir.²⁸ Mekki sûrelerin aksine Medeni sûrelerde cihad daha çok savaş anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte Medeni sûrelerde savaş için ayrıca cihadın en önemli yönü olan savaş anlamındaki kıtal kelimesi kullanılmıştır.²⁹ Kısaca ifade

21 Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/163.

22 Sülemî, *Hakâik*, 1/170, 2/336, 442.

23 Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/164. Sülemî'nin tefsir metodu hakkında detaylı bilgi için bk. Braim, *Sülemî ve Tefsir Yöntemi*, 60-112.

24 Kurt, *Kur'an'da Cihad*, 335-336.

25 Kurt, *Kur'an'da Cihad*, 336-337.

26 Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, "C-h-d", 3/386; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, "C-h-d", 6/26; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "C-h-d", 3/133-135.

27 Kurt, *Kur'an'da Cihad*, 82.

28 Kurt, *Kur'an'da Cihad*, 337.

29 el-Bakara 2/190, 244, 246; Âli İmrân 3/13, 146, 167, 195; en-Nisâ 4/74-76, 84; et-Tevbe 9/111; el-Hadîd 57/10; es-Saf 61/4; el-Müzzemmil 73/20. Doğrudan "Allah yolunda savaş" ifadesinin geçtiği bu âyetlerden sadece Müzzemmil 20. âyet Mekki

etmek gerekirse Allah yolunda savaş cihadın bir parçasıdır. Allah yolunda yapılan her savaş bir cihattır fakat Allah yolundaki cihad Allah yolunda yapılan savaştan daha kapsamlıdır. Bununla beraber Kur'ân-ı Kerîm'de Medenî âyetlerde özellikle "*câhidû (bi)enfüsihim*" ifadesi ile genellikle Allah yolunda canla yapılan cihad/savaş kastedilmiştir.³⁰ Nitekim Taberî bu âyetlerden biri olan el-Enfâl 72. âyetin tefsirinde "*Allah yolunda cihad ettiler*" ifadesini âyetin Bedir Savaşı'yla alakalı olmasından ve cihadın kelime anlamından hareketle "Allah'ın düşmanı olan kafirlerle savaşta kendilerini çok fazla yordular ve bitkin düştüler"³¹ şeklinde Allah yolunda yapılan savaşta bütün gücü harcamak olarak tefsir etmiştir. Yine de Kur'an'ı Mekki ve Medenî olarak bir bütün olarak düşündüğümüzde Allah yolunda savaş Allah yolunda cihadın sadece bir cüzüdür, önemli bir parçasıdır.

Sonuç olarak cihadın kıtali de içine alan daha geniş bir sahası vardır. Nitekim Medenî sûrelerde cihad lafzı savaş anlamı dışında ayrıca savaş dahil tevhid dini İslam uğrunda gösterilen bütün çabaları kapsayan daha geniş bir manada kullanılmıştır.³² Tefsir ve Fıkıh geleneği ise cihadı daha çok savaş anlamında kullanmıştır. İrfânî geleneğin temsilcileri sûfler ise kital şeklindeki cihadı dahi düşmana karşı cihad/savaş anlamından ziyade nefse karşı cihad anlamında kullanma eğiliminde olmuşlardır.³³ Nitekim Sülemî'nin *Hakâik*'te neredeyse her sayfasında atıfta bulunduğu Sehl et-Tüsterî birçok müfessirin savaş anlamında tefsir ettiği "*Ey Peygamber kafirlere ... karşı cihad et*"³⁴ âyetini dahi "muhalefet kılıcıyla nefesine karşı cihad/mücadele et, nefesine pişmanlık yüklerini yükle, nefisini havf/korku çöllerine sür belki böylece onu tövbe ve (Allah'a) yönelik yoluna sokarsın" şeklinde nefisle cihad bağlamında tefsir etmiştir.³⁵ Sûflerin cihada bakışının genellikle bu yönde olduğu gözükse de özellikle *Hakâik* üzerinden

olmakla birlikte âyette Mekke'de Müslümanlarla müşrikler arasında yapılan fiili bir savaşa değil "*Sizden Allah yolunda savaşanlar olacaktır*" hitabıyla Medine döneminde yapılacak savaşa atıfta bulunmaktadır.

30 en-Nisâ 4/95; el-Enfâl 8/72; et-Tevbe 9/20, 41, 44, 81, 88; el-Hucurât 49/15; es-Saf 61/11.

31 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/77.

32 Kurt, *Kur'ân'da Cihad*, 84, 93.

33 Öztürk, "*Cihad Âyetleri: Tefsir Birikimine İslam Geleneğine ve Günümüze Yansımaları*", 102-106.

34 et-Tevbe 9/73; Mukâtil, *Tefsîr*, 2/182; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/357; Mâtürfidî, *Te'vilât*, 5/428; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/290.

35 Tüsterî, *Tefsîr*, 74; Sülemî, *Hakâik*, 1/280.

inceleyeceğimiz ilk sûflerin cihad ve kıtale yaklaşımının nasıl olduğunu, görüşlerinde ittifak olup olmadığını, varsa farklı cihad anlayışlarını ortaya koymaya çalışacağız.

3. İlk Sûflerin Cihad Âyetleri Hakkındaki Yorumları

Burada cihad âyetleri hakkındaki görüşleri günümüze ulaşan ilk sûfler diyebileceğimiz hicri 200'e kadar yaşayan zâhid sûfler ile onlardan sonra Sülemî'nin vefatına (h. 412) kadar yaşayan tasavvuf dönemi sûflerinin cihad anlayışını ele alacağız. Bir diğer ifadeyle ilk sûflerden kastımız yaklaşık olarak hicri 100-400 arasında yaşamış olup özellikle Sülemî'nin tefsirinde görüşlerini aktardığı Hasan-ı Basrî,³⁶ Ca'fer es-Sâdık,³⁷ Abdullah İbn Mübârek,³⁸ Hâris el-Muhâsibî,³⁹ Tüsterî,⁴⁰ Cüneyd-i Bağdâdî,

-
- 36 Muhammed Abdürrahim'in 1992 yılında Hasan-ı Basrî'nin değişik tefsirler ve farklı kaynaklardaki görüşlerini toplayarak oluşturduğu *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî* isimli esere baktığımızda Hasan-ı Basrî'nin cihad ve kıtale dair âyetler hakkındaki görüşlerinin klasik tefsirlerdeki gibi zâhirî anlam verme şeklinde olduğu gözükmektedir. Bu eserde genel olarak cihad âyetlerinin tefsirinin çoğunlukla atlandığı, tefsir edildiği zaman savaş bağlamında tefsir edildiği, kıtal âyetlerinin ise doğrudan zâhirî anlamıyla zâhir düşmana karşı savaş bağlamında ele alındığı, bazen âyetin tarihî bağlamı hakkında da bilgi verildiği görülmektedir. Bunun yanın bazı cihad ve kıtal âyetlerinin nâsih-mensûh bağlamında ele alındığı da görülmektedir. Kısacası bu eserde en azından cihad ve kıtal âyetlerinin tefsirinde işârî bir yorum bulunmamakta, nefisle cihada değinilmemektedir. Bk. Hasan el-Basri, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*, 1/134, 149, 233, 241, 255, 294, 405, 408-410, 421, 2/156.
- 37 Hızır Muhammed Nühâ'nın 2007 yılında Ca'fer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) çağdaşları olan Hişâm b. Hakem (öl. 179/795) ve Hişâm b. Sâlim'in (öl. h. 180 civarı) Ca'fer es-Sâdık'tan aktardıkları görüşleri toplayarak oluşturmuş olduğu *Tefsîru'l-İmâm Ca'fer es-Sâdık ve yelîhi hurûfetü't-tefsîru's-sûfi inde'l-İmâm es-Sâdık* isimli 40-50 sayfalık kısa tefsire baktığımızda es-Sâdık'ın ne cihad ne de kıtal âyetlerinin tefsiriyle ilgili bir görüşü bulunmamaktadır. Bk. Ca'fer es-Sâdık, *Tefsîru'l-İmâm Ca'fer es-Sâdık*, 89-139.
- 38 Abdullah İbn Mübârek'in *Kitâbü'l-Cihad*'ı cihadın fazileti, sevabı ve İslâm'daki önemine dair hadisleri ihtiva eden cihad konusunda yazılan ilk eserdir. Bu eserde cihad ile savaş aynı anlamda ve savaş bağlamında kullanılmıştır. Bk. Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihad*, 54, 28-29, 60.
- 39 Hâris el-Muhâsibî'nin *Hakâik*'te cihad ve kıtal âyetleri hakkında bir görüşü bulunmasa da Muhâsibî'nin *er-Ri'âye li-hukûkillâh* isimli tasavvufa dair eserine baktığımızda "nefsin hevasından sakınma babı"ndaki açıklamalarına baktığımızda bütün kötülüklerin nefisten, nefsin hevasından geldiğini belirtmekte, nefsin zâhir düşmandan daha tehlikeli olduğunun altını çizmektedir. Bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 325-327.
- 40 Cihad ve kıtale bakışta Tüsterî'nin özlü tefsirindeki görüşleriyle Sülemî'nin *Hakâik*'te aktardığı görüşleri aynıdır. Biz her ikisini de kaynak olarak kullanmaya, birinde olup diğerinde olmayan farklılıkları da belirtmeye çalışacağız.

İbn Atâ, Vâsıtî gibi sûflerdir.⁴¹ Cihad ve kital ayrımından hareketle yukarıda da belirttiğimiz üzere Mekki cihad âyetlerinin savaş anlamını ihtiva etmemesi nedeniyle ilk sûflerin böyle bir ayrım yapıp yapmadığını ortaya koymak için cihad âyetlerini kronolojik bir sıra ile ele alacağız.⁴²

Mekke döneminde cihadın ilk defa geçtiği yer Furkân sûresindeki “(Ey Peygamber) o kâfirlere itaat etme ve onlara karşı onunla (Kur’an ile) büyük cihad et/mücadele ver”⁴³ âyetidir. “Kur’an ile” yani vahyin direktifleri doğrultusunda konuşma ile, iknâyla Hz. Peygamber’e cihadın emredildiği bu âyet ne Sülemî ne de ondan önce belirli sayıdaki âyetlerin tefsirini içeren küçük bir tefsiri günümüze ulaşan Tüsterî tarafından tefsir edilmiştir. Cihadla ilgili onlar tarafından tefsir edilen ilk âyet Nahl sûresindeki “Sonra şüphesiz Rabbin, (Mekke’de) eziyete uğradıktan sonra hicret edip, ardından da cihad edenlerin ve sabredenlerin (yardımcısıdır)...”⁴⁴ âyetidir. Mekke’de Müslümanların inançları uğruna müşriklerden gelen eziyetlere katlanmalarını, mücadelelerini, sabırlarını ve Habeşistan’a olan hicretlerini anlatan bu âyet⁴⁵ Sülemî tarafından Tüsterî’nin görüşü doğrultusunda işârî olarak şöyle tefsir edilmiştir: Onlar onlarla olan sohbetlerindeki fitne görüldükten sonra kötü arkadaşları terk ettiler. Sonra hayır ehline katılmaya gayret ettiler, onlarla beraber bu konuda sabırlı oldular ve daha önceki kötü hallerine dönmediler.⁴⁶ Tüsterî kendi tefsirinde aynı izahın devamında ise “benim malım var, gücüm kuvvetim de yerinde cihad etmek istiyorum bana ne buyurursun” diye soran bir adama “mal ilimdir, kuvvet niyettir, cihad nefse karşı cihattır/mücadeledir”⁴⁷ diyerek âyeti tarihsel bağlamı olan Mekke müşriklerinin eziyetlerine karşı sabrederek ve hicret ederek cihad etme bağlamından ziyade sûflerin cihada bakışı zaviyesinden nefisle cihad bağlamında tefsir etmiştir.

41 *Hakâik*'te Cüneyd, İbn Atâ ve Vâsıtî'nin cihad ve kital âyetlerini tefsirinden çokça faydalanılmıştır.

42 Âyetlerin kronolojisi hususunda kronolojik bir tefsir olan Câbirî'nin *Fehmü'l-Kur'ânî'l-hakîm*'de esas aldığı sûre sıralamasını takip edeceğiz.

43 el-Furkân 25/52. Bu ve bundan sonraki âyet mealleri tarafımızdan verilmiş olup mealler verilirken Mukâtil b. Süleyman, Ferrâ, Zeccâc, Taberî, Mâtürîdî, Zemahşerî, İbn Âşûr'un tefsirleri gibi birçok tefsirden ve Muhammed Esed'in Kur'an Mesajı gibi Meâl-Tefsirlerden istifade edilmiştir.

44 en-Nahl 16/110.

45 Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 3/64.

46 Sülemî, *Hakâik*, 1/375; Tüsterî, *Tefsîr*, 93.

47 Tüsterî, *Tefsîr*, 93.

Medine'ye hicret şartlarında nazil olan el-Ankebût sûresindeki⁴⁸ Müslümanların dinlerinden, inançlarından dolayı karşılaştıkları sıkıntılara sabır göstermeleri gerektiğini anlatan⁴⁹ “*Cihad eden kendisi için cihad eder, çünkü Allah'ın insanlara ihtiyacı yoktur*”⁵⁰ anlamındaki âyet *Hakâik*'te Vâsıtî'nin görüşüyle işârî olarak şöyle tefsir edilmiştir: Hak (Allah) mahlukata lütufta bulunarak hak etmeksizin (onlar çabalamaksızın) nimet vermeye başladı. Onun nimetleri, ihsanları olayların gerekliliğine göre gerçekleşen bir durumda ortaya çıksa da o nimeti ilk verendir, ihsan eden, lütfedendir. Bir diğer sûfî Ebû Bekir b. Tâhir ise âyeti “kişinin nefsinde kulluk alametleri ve bunun süsü ortaya çıkar ki o bunlarla Rabbine yakınlık talep etmez, çünkü Hak (Allah) ona onun istemesiyle veya ondan (kuldandan) gelen şeyle yaklaşmaz” şeklinde Allah'a kulluk ve ubudiyet bağlamında tefsir etmiştir. Aynı bağlamdaki diğer âyetin tefsirinde⁵¹ ise Vâsıtî “Allah yolunda ancak peygamberler, havas, veliler ve büyük kullar ezaya katlanır, kim nefsini üstün görürse ilahlığı hususunda Allah'a karşı gelmiştir”⁵² şeklinde her iki âyeti de siyak-sibakından müstakil şekilde işârî bağlamı ima ederek tefsir etmiştir.

el-Ankebût sûresinin son âyeti olan ve yine benzer şekilde Mekte müşriklerinin hilelerini defetme, fitne ve eziyetlerine karşı sabretme bağlamındaki⁵³ “*Bizim uğrumuzda cihad edenleri yollarımıza ulaştırırız*”⁵⁴ âyetinin tefsirinde ise işârî yorum yapan birçok sûfînin görüşü aktarılmıştır. İbn Atâ “bizim rızamız uğrunda cihad edenleri rıza makamına ulaştırırız” derken Cüneyd “tövbe yolunda cihad edenleri ihlas yoluna ulaştırırız” şeklinde âyeti tefsir etmiştir. Ca'fer es-Sâdık âyeti “kim nefsiyle nefesine doğru cihad ederse Rabbinin kerametine (cömertliğine) ulaşır, kim de nefsiyle Rabbine doğru cihad ederse Rabbine ulaşır” şeklinde izah ederken Nehrecûrî (öl. 330/941) “bizim hizmetimizde cihad edenlere münacat/kurtuluş yollarını, bizimle muhabbeti, müşâhedeyi açarız”

48 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 20/200; Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm*, 2/351.

49 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 20/210-211.

50 el-Ankebût 29/6.

51 el-Ankebût 29/10.

52 Sülemî, *Hakâik*, 2/114-115.

53 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/36.

54 el-Ankebût 29/69.

şeklinde tasavvuf erbabının Allah'a giden seyr u sülûk'unu⁵⁵ izah etme bağlamında tefsir etmiştir. Ebû Osman el-Hîrî (öl. 298/910) ise "Allah'a giden yol açıktır ona mücâhede ile ve doğrudan nefsin arzularını hizaya çekmekle, şüphe ve kuruntuları kalpten çıkarmakla, mahlukata görünen sırrı terk etmek ve semaların Rabbine rücu etmekle olur ki işte o vakit senin için mücâhede gerçekleşmiş olur" şeklinde âyeti doğrudan nefisle cihad bağlamında tefsir etmiştir.⁵⁶ Nitekim Sülemî'nin isimsiz olarak aktardığı tefsirde, "yasaklarımız hususunda nefislerine muhalefet edenlere hizmetin lezzetini ve muhabbetini tattırırız" şeklindeki izahı da âyetin ilk sûflerle nefse karşı cihad bağlamında alındığını göstermektedir. Nitekim âyeti işârî olarak "rıza makamına ulaştırırız" şeklinde izah eden İbn Atâ, mücâhede için "O'nun dışındaki (masiva) her şeyden irtibatı keserek Allah'la yetinmedeki sadakattir" şeklinde açıklamıştır.⁵⁷ Ca'fer es-Sâdik ise Allah'la yetinmedeki sadakati (sıdkul iftikâr)⁵⁸ "kulun nefisinden ayrılıp Rabbine bağlanması", mücâhede için ise "kulun bağlandığı her şeyden uzaklaşmasıdır" şeklinde açıklamıştır.⁵⁹ Abdullah b. Mübârek mücâhede için "hizmet adabını bilmektir, ona devam etmek değildir, hizmet adabı hizmetten daha üstündür" şeklinde el-Kayyim ise "mücâhede imandan önce olursa hakikattir, Allah'a imandan sonraki her mücâhede batıldır" şeklinde mücâhedenin nasıl olması gerektiğinin izahını yapmışlardır. Muhammed b. Hafif eş-Şirâzî de (öl. 371/981) "Allah'ın lütfu veya farz olarak koyduğu hükümlerdeki ihtilaflarda kulluğu zorlaştıran her ihtimal mücâhede koşullarına dahildir"⁶⁰ dediği izahıyla mücâhede yönlerinden birini açıklamıştır.

Bu âyet hakkında Sülemî ilk sûflerden yaptığı çok sayıdaki naklin dışında doğrudan kendi yorumunu da yapmıştır. O "*Onları yollarımıza ulaştırırız*" ifadesini "onlara iman ve çabalarla Allah'a yaklaşılmadığını,

55 Seyr u sülûk kelimesi literal manada daha sonraki dönemlerde kavramlaşmakla beraber ilk sûflerin "haller ve makamlar" bahsini işlediği bölümler seyr u sülûk'u anlatmaktadır. Bk. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 58-103.

56 Nefisle cihatla ilgili olarak ayrıca Zünnûn el-Mısırî, Abdülazîz el-Mekkî ve Nasrâbâdî'den benzer görüşler aktarılmıştır. Bk. Sülemî, *Hakâik*, 2/120-122.

57 Sülemî, *Hakâik*, 2/120-121.

58 Sıdkul-iftikâr'ın ne olduğu Cüneyd'in *Resâil*'inde "edebü'l-müftekeri ilallâh" başlığı altında şöyle tarif edilmektedir: Her halükârda Allah'tan razı olman ve O'ndan başka hiç kimseden bir şey istememendir. Bk. Cüneyd-i Bağdâdî, *Resâil*, 66.

59 Sülemî, *Hakâik*, 2/120-122.

60 Sülemî, *Hakâik*, 2/120-122.

mücâhede yolunu istemekle ulaşıldığını açıklarız” şeklinde tefsir etmiştir. Sülemî “*Onları ulaştırırız*” lafzını hidâyetin tamamının kuldan değil, Allah’tan olduğunu söyleyerek açıklamıştır. Çünkü Sülemî’ye göre onlar o yola girmeyi talep etmeden önce Allah onları mücâhede yoluna sokmaktadır. Daha sonra Sülemî Seyyârî’den (öl. 342/953) nakille mücâhedenin kuldan mı Allah’tan mı geldiği sorusunun cevabını “Allah’tan başka mevcut varlık yoktur” diyerek bunun Allah’tan geldiğini kabul etmiştir.⁶¹ Hulusa Mekke şartlarında Müslümanların tevhid inancından dolayı müşriklerden gördükleri eza ve cefalara katlanma bağlamındaki el-Ankebût 69. âyet ilk sûfler tarafından bağlamından müstakil şekilde işârî olarak nefisle cihad (mücâhede) bağlamında tefsir edilmiştir. İlk sûflerin mücâhede anlayışı ise genel olarak kulun Allah’tan başka her şeyden irtibatı kesmesi ve Allah’la yetinmesi şeklindedir. Onlar âyeti tefsir ederken tövbe ve ihlas yolu, rıza makamı, Allah’a ulaşma yolu, Allah’ın kerametine ulaşma vb. birçok tasavvuf ıstılahı kullanmışlardır. Yine, onların mücâhede anlayışına baktığımızda kulun çabasından ziyade doğrudan ve sadece Allah’ın lütfunun esas alındığı cebri bir anlayışın hâkim olduğu gözükmektedir. Bu âyetin özellikle sûrenin son âyeti olmasından kaynaklı siyakının olmaması ve “*Onları yollarımıza ulaştırırız*” ifadesindeki mücmellikten/kapalılıktan dolayı ilk sûflerin en fazla üzerinde durdukları cihad âyetlerinden biri olmuş ve irfânî gelenekteki Allah’a doğru seyr u sülûk’un izahı bağlamında tefsir edilmesine yol açmıştır.

İlk sûflerin tefsir ettikleri bir diğer Mekkî âyet Hac sûresindeki “*Allah yolunda hakkını vererek cihad edin...*”⁶² âyetidir. Mukâtil’in bir önceki âyetteki “*Hayır işleyin*” emriyle bağlantılı olarak salih amelle cihad dediği âyetteki cihad savaşın dışında Allah yolunda gösterilen bütün çabaları içeren kapsamlı manadaki bir cihattır.⁶³ Bununla beraber bu âyetteki cihada daha geniş manada özellikle âyetin Medine’de indiğini söyleyen müfessirler tarafından düşmana karşı savaş, nefse ve hevaya karşı mücâhede etmek anlamı da verilmiştir.⁶⁴ Sülemî de benzer şekilde âyeti şöyle tefsir etmiştir: Mücâhedenin/cihadın türleri vardır. Bunlar; Allah’ın düşmanlarına ve şeytana karşı mücâhededir. En zor mücâhede ise nefse ve

61 Sülemî, *Hakâik*, 2/121.

62 el-Hac 22/78.

63 Mukâtil, *Tefsîr*, 3/139-140; Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 6/82.

64 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/446; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/173; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17/347-348.

hevaya karşı olandır ki bu Allah yolunda cihattır. Bu cihad; Nebi'nin "Küçük cihattan büyük cihada döndünüz"⁶⁵ dediği nefse karşı mücadele, nefsi Allah'ın emrettiği şeylere tabi olmaya, yasakladığı şeylerden kaçınmaya zorlamaktır.⁶⁶ Sülemî belirli bir sûfî ismi zikretmeksizin aktardığı bu yorumunda dış düşmana karşı cihad anlamına yer verse de detaylı izahlarda nefse karşı cihada ağırlık vermiş, nefisle cihadın asıl olduğunu vurgulamıştır. Bununla beraber Sülemî'nin düşmana, şeytana ve nefse karşı cihad şeklindeki cihadın genel tasnifine yer vermesi, onun ve ilk sûflerin cihad anlayışında kılıçla yapılan cihadın da yer aldığını göstermektedir.

Sûflerin *Hakâik*'te Medenî sûrelerden tefsir ettiği ilk cihad âyetleri Bedir Savaşı'nı konu alan ve cihadın savaş anlamında olduğu⁶⁷ el-Enfâl sûresinin 72 ve 74. âyetleridir. "Muhakkak ki iman edenler, hicret edenler, mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihad edenler..." âyetini Ebû Yezîd (Bâyezîd-i Bistâmî, öl. 234/848) nefisle cihad bağlamında şöyle tefsir etmiştir: Nefsin cihadı onu sevdiği şeylerden ayırmak, onlardan uzaklaştırmaktır. Bunun ifası ise Allah yolunda maldan ve aileden alakanın kesilmesidir.⁶⁸ Her ne kadar Ebû Yezîd âyeti siyak-sibakından ayrı nefisle cihad bağlamında işârî olarak tefsir etse de onun nefsin cihadının nasıl olacağı bağlamında yaptığı izah âyetin hem metin içi hem de tarihî bağlamına bir yönüyle muvafık gözükmektedir. Çünkü Bedir Savaşı'na yani cihadına katılan muhacirler imanları uğruna Medine'ye hicret etmişler, mallarını hatta ailelerini Mekke'de bırakmışlardır. Muhacir Müslümanların mallarını ve ailelerini Bâyezîd-i Bistâmî'in ifadesiyle nefsin sevdiği şeyleri Allah yolunda Mekke'de bırakmaları böyle bir cihattır. Bununla beraber âyette bahsedilen cihadın Bedir Savaşı olduğu dikkate alındığında hem ensar hem de muhacirlerin canlarını ve mallarını ortaya koyarak Bedir cihadına iştirak etmeleri âyetin asıl bağlamını oluşturmaktadır. Tüsterî de kendi

65 Bu hadis *Kütübü Sitte* içerisinde ve muteber hadis kaynaklarında geçmemektedir. Hadis kaynaklarından sadece Beyhâkî'nin (öl. 458/1066), *ez-Zühdül'l-Kebîr*'inde bulunan bu hadisin hemen akabinde isnadı zayıf denilmektedir. Bk. Beyhâkî, *ez-Zühdül'l-kebir*, 373. Fakat sûflerin cihad anlayışı genellikle bu hadis üzerine bina edilmiştir. Bu söz Suyûtî'ye (öl. 911/1505) göre Hz. Ömer'e, Reşîd Rızâ'ya (öl. 1935) göre Hz. Ali'ye, Ali el-Kârî'ye (öl. 1014/1605) göre ise insanların dilinde meşhur bir söz olup İbrahim b. Able'ye aittir. Bk. Suyûtî, *Mu'terekü'l-akrân*, 2/400; Reşîd Rızâ, *Tefsîrül'l-Menâr*, 5/287; Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, 206.

66 Sülemî, *Hakâik*, 2/28.

67 İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/555; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/515-516.

68 Sülemî, *Hakâik*, 1/270.

tefsirinde “bütün taatler Allah içindir, nefisle cihad, kılıçla cihattan daha kolay bir cihat değildir, nefse muhalefetten daha zor bir cihat yoktur” şeklinde âyeti işârî olarak tefsir etmiştir.⁶⁹

“İman edenler, hicret edenler ve Allah yolunda cihad edenler...işte onlar gerçek müminlerdir...”⁷⁰ anlamındaki diğer âyeti ise Şakîk-ı Belhî (öl. 194/810) “cihad üç türdür; zayıflık anında şeytanla olan cihad, farzları eda etmek için zâhiren yapılan cihad ve Allah’ın düşmanlarıyla canla yapılan cihad” şeklinde tefsir etmiştir. Horasanlı sûfî Şakîk’in yapmış olduğu bu üçlü cihad tanımı da hemen hemen bütün müfessirlerin yaptığı genel tanıma benzerdir.⁷¹ Gerek Sülemî’nin Hac 78. âyet gerekse Şakîk’in el-Enfâl 74. âyetle alakalı olarak düşmanla cihada yer vermesi ise ilk sûflerin nefisle cihad dışında cihadın savaş anlamını da kabul ettiklerini göstermektedir.

Hendek Savaşı ile Hudeybiye Barışı arasında nazil olan Mümteherine sûresindeki⁷² “Ey iman edenler eğer yolumda cihada çıkmış ve rızamı aramakta iseniz benim de sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin...” âyetini Ebû Hafs el-Haddâd (öl. 260/874) “kim nefisini severse Allah’ın düşmanlarını ve kendi düşmanını dost ve yaren edinmiştir, çünkü nefis ona emredilene muhalefet eder, ilk fırsatta doğru yoldan ve onu sevmekten sapar” şeklinde işârî olarak tefsir etmiştir.⁷³ Âyet zâhir olarak eğer yolumda cihada çıkmış iseniz Mekke müşriklerinden olan akrabalarınızı dost edinmeyin⁷⁴ bağlamında iken Ebû Hafs tarafından siyak-sibakından bağımsız olarak “nefsinizi dost edinmeyin” şeklinde nefisle cihad bağlamında tefsir edilmiştir. Âyette bahsedilen cihad hicret şeklinde yapılan cihadı kapsadığı gibi Mekke kafirlerine karşı savaşı da içine aldığı için⁷⁵ tevhid dini İslam uğrunda yapılan her türlü mücadele anlamında en geniş manadaki cihadı ifade etmektedir. Savaş anlamındaki “...Allah derece bakımından mallarıyla, canlarıyla cihad edenleri yerinde duranlara üstün

69 Tüsterî, *Tefsîr*, 72.

70 el-Enfâl 8/74.

71 Sülemî, *Hakâik*, 1/270.

72 Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm*, 3/205-206.

73 Sülemî, *Hakâik*, 2/323.

74 Mukâtil, *Tefsîr*, 4/297-298; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/309.

75 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/609.

*kılmıştır...*⁷⁶ âyeti ise *Hakâik*'te "iyiliği emredip kötülüğü engel olanların bunu yapmayanlardan derece bakımından üstün olacağı" şeklinde⁷⁷ "*emr-i bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker*" bağlamında zâhirî anlamda fakat bağlamdan müstakil olarak tefsir edilmiştir. Çünkü Nisa sûresi 71. âyetten 104. âyete kadar doğrudan savaşıla alakalı olması nedeniyle cihad lafzının geçtiği 95. âyetteki cihad kelimesi de savaş manasındadır.

Diğer adı Kital olan Muhammed sûresinde savaş, savaşın meşruiyeti Müslümanların savaşa ve cihad sevabına teşviki konu alındığı için⁷⁸ sûredeki "*Muhakkak ki sizden cihad edenlerle sabredenleri öğreninceye ... kadar sizi imtihan edeceğiz*" âyetindeki cihadın anlamı da savaştır. Bununla beraber bu âyet ilk sûflerden olan Amr b. Osman el-Mekkî (öl. 297/910) tarafından "hanginiz dünyaya daha az değer veriyor ve onu daha fazla terk ediyor" şeklinde işârî olarak tefsir edilmiştir. O, âyette belirtilen imtihanı ise "musibetler, musibetlere yaklaşımları nispetinde Allah'ı yüceltmeleleri için abidler üzerine gelir, onlar bununla ibadetinin değerini ve Allah'a yakınlığının derecesini yükseltirler" diyerek açıklamıştır.⁷⁹ el-Hucurât sûresinde ise yeni Müslüman olan bedevilere gerçek Müslümanların cihattan yani Allah yolunda savaştan⁸⁰ kaçmayacakları şöyle anlatılmaktadır: "*(Gerçek) Müminler, ancak Allah ve Resûlüne iman eden daha sonra (imanında) şüpheye düşmeyen ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenlerdir.*"⁸¹ İbn Atâ bu âyette cihadın tefsirinden ziyade âyetin ilk kısmında vurgulanan diğer husus, Hz. Peygamber'e tabi olmanın önemi üzerinde durmuştur. O, "mümin iman yolunu Nebi'yi örnek alarak tutar ve bilir ki Hakka (Allah) giden yol Nebi'ye tabi olmakla olur, en alttaki hakkı (Hz. Peygamber'i) terk eden en yüce Hakka (Allah'a) nasıl ulaşır"⁸² şeklinde âyeti hem zâhirî anlamı hem de irfânî gelenekteki en yüce amaç olan Allah'a ulaşma bağlamında işârî olarak tefsir etmiştir.

Hudeybiye Musâlahası'ndan sonra inen el-Mâide sûresindeki⁸³ ci-

76 en-Nisâ 4/95; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 9/85.

77 Sülemî, *Hakâik*, 1/158.

78 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/71-72.

79 Sülemî, *Hakâik*, 2/252.

80 Mukâtil, *Tefsîr*, 4/98; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/318.

81 el-Hucurât 49/15.

82 Sülemî, *Hakâik*, 2/264.

83 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/69; Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm*, 3/355.

had lafzını geçtiği âyetlerde cihadın manası savaş dahil Allah'ın dini uğrunda yapılan her türlü mücadele anlamındadır.⁸⁴ Bu âyetlerden ilki olan 35. âyette ilk sûfler "*O'nun yolunda cihad edin*" emrinin tefsirinden ziyade işârî yoruma daha elverişli olan "*O'na (rızasını kazanmaya) vesile/yol arayın*" ifadesini "kendiniz için sizden bana doğru değil benden bana doğru vesile arayın, çünkü vesile sebepsiz ve talepsiz olarak O'ndan sanadır" gibi açıklamalarla daha çok işârî yönde tefsir etmişlerdir. Bununla beraber yalnızca Muhammed b. Ali "*O'nun yolunda mücâhede O'na yapılan ibadetlerde sabretmektir*" şeklinde Allah'a ibadette sabır gösterme bağlamında tefsir etmiştir.⁸⁵ "*...Allah yolunda cihad eden ve kınayanların kınamasından korkmayan bir kavim getirir...*"⁸⁶ âyetini ise Ebû Bekir el-Verrâk "cihad üç türdür; bunlar nefsinle cihad, düşmanınla cihad ve kalbinle cihattır" şeklinde cihadın genel tasnifine benzer bir tarifile tefsir etmiştir. O, Allah yolunda cihadın detaylı açıklamasını ise şöyle yapmıştır: Kalbin cihadı/mücâhedesini hiçbir şekilde onda gafletin yer edinmemesi, nefsin cihadı hiçbir koşulda taatten çıkmaması, şeytana karşı cihad ise ayartmasıyla seni senden alacak senden gelen bir fırsat bulamamasıdır. Cüneyd ise "insanlar mücâhede de üç gruptur. Bunlar: Kendi amellerine ve vasıflarına tutunanlar ki onlar kıyamet günü "*Alın okuyun kitabımı*"⁸⁷ "*Keşke kavmim bilseydi*"⁸⁸ derler. Allah'ın sıfatlarının kendi sırlarına galip geldiği kimseler ise geçmişteki ve halen devam eden hükme bakarlar. Diğer bir grup da vardır ki Allah onların kalplerine tecelli etmiştir, onlar da Allah'ın dışındakilerden korkarlar. Onlar kendi sıfatlarını da amellerini de idrak etmezler. Ondaki uzaklaşmak ya da ona bağlanmak için de Hakk'ın sıfatlarını da idrak etmezler."⁸⁹ Verrâk âyeti zâhir anlamından ziyade işârî olarak nefisle, kalple cihad bağlamında tefsir etmiş; Cüneyd ise cihad hususunda insanları kendi amelleriyle doğrudan cennete gidenler, kusurları olup cennete gitmeyi bekleyenler ve Allah'la irtibatlarını kesip cehenneme gidecekler şeklinde anlayabileceğimiz üç sınıfa ayırdığı işârî bir yorum yapmıştır.

84 Kurt, *Kur'ân'da Cihad*, 104-105.

85 Sülemî, *Hakâik*, 1/177.

86 el-Mâide 5/54.

87 el-Hâkka 69/19.

88 Yâsîn 36/26.

89 Sülemî, *Hakâik*, 1/180.

Anlaşmayı bozan müşriklere karşı savaş ilanını ve Bizans'la yapılması planlanan savaş için çıkılan Tebük Seferi'ni⁹⁰ ele alan Tevbe sûresindeki cihad âyetlerinden dördü, *Hakâik*'te tefsir edilmiştir.⁹¹ Sûrenin ele aldığı konulardan da anlaşılacağı üzere sûredeki cihad lafızları savaş veya savaş için çıkılan sefere infak ve iştirak etmek anlamındadır.⁹² Tebük Seferi'ne katılmayı emreden "*Genç yaşlı (hafif-ağır) demeden sefere çıkın ve mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin*"⁹³ âyetindeki "*Hafif-ağır sefere çıkın*" ifadesini İbn Atâ kalbinizle ve bedeninizle, Ebû Osman ise "gerek dinç gerekse yaşlı (zorluk anında) olduğunuzda sefere çıkın" şeklinde tefsir etmiştir. Ebû Osman (savaş için) biatin rahat ve zor zamanda olduğunu Cerîr b. Abdullah'ın (öl. 51/671) "*Biz Allah Resulüne zorluk ve rahatlık anında onu dinleyeceğimize, itaat edeceğimize dair biat ettik*" sözünü delil getirmiştir. Her iki sûfi âyeti zâhir anlamıyla tefsir ederken aynı ifade "kalpten batıl istekleri atmak, nefisten kötü huyları çıkarmak ve taatlere kolayca yaklaşmak günahlara karşı ağır davranmak" şeklinde bağlamından ayrı işârî olarak da tefsir edilmiştir. "*Malınızla ve canınızla cihad edin*" ifadesi de "ihtiyaç hak sahiplerinin hakkını engellemektir, sizi tahakkümü altına almaması için nefsinizle şeytanlara karşı cihad edin" şeklinde şeytana karşı cihad bağlamında tefsir edilmiştir.⁹⁴ "*Allah'a ve ahiret gününe inananlar, mallarıyla ve canlarıyla cihad etme hususunda senden izin istemezler (hiçbir mazeret öne sürmezler)*"⁹⁵ âyetini Vâsîti sahabenin pür dikkat Hz. Peygamber'in ağzından çıkana baktığını, "kalktığında izinle kalkan oturduğunda izinle oturan kimse nasıl izin isteyebilir (mazeret öne sürebilir)" diyerek doğrudan zâhirî anlamıyla ve bağlamla muvafık olarak tefsir etmiştir.⁹⁶ Çünkü âyet Tebük Seferi'ne katılmamak için mazeret öne süren münafıklarla gerçek müminlerin davranışlarını mukayese etmektedir.

90 Vâkîdî, *el-Megâzî*, 3/990.

91 Tevbe sûresi toplam 30 cihad âyetinden 10 tanesinin bulunduğu bir sûrededir. Sûrede genel olarak 1-37. âyetlerde anlaşmayı bozan müşriklere savaş ilanı 38. âyetten sonuna kadar da Tebük Seferi ele alınmaktadır.

92 73. âyette münafıklara karşı olan cihad ise onlara karşı sert olma, katı davranma manasındadır.

93 et-Tevbe 9/41.

94 Sülemî, *Hakâik*, 1/275-276.

95 et-Tevbe 9/44.

96 Sülemî, *Hakâik*, 1/277.

“Ey Peygamber! kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran”⁹⁷ âyetini Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Ali “kafirlere karşı kılıçla münafıklara karşı dille cihad et” şeklinde zâhirî anlamıyla, Tüsterî ise “nefis kafirdir ona karşı muhalefet kılıcıyla cihad et...” şeklinde işârî manasıyla tefsir etmiştir.⁹⁸ “Lakin Peygamber ve onunla beraber olan inanlar, mallarıyla, canlarıyla cihad ettiler” âyeti “Resul peygamberliği yerine getirme hususunda çok çabaladı ve hedefine ulaştı, Müslümanlar da onun getirdiği dinin kabulü hususunda canlarıyla can gerektiren yerde canla, mal gerektiren yerde malla cihad ettiler” şeklinde zâhirî anlamıyla⁹⁹ Tebük Seferi için çıkarılan cihad bağlamından ziyade umum bir şekilde tefsir edilmiştir.

Sonuç olarak; ilk sûflerin cihad anlayışına baktığımızda onlara göre cihad öncelikle nefse karşı yapılan cihattır. Onların görüşlerini aktaran Sülemî'nin cihad anlayışı da onlarla aynıdır. Bununla beraber onlara göre düşmana karşı kılıçla yapılan cihad da Allah yolundaki bir diğer cihad olup küçük cihattır. İlk sûfler Mekki ve Medeni cihad arasında bir ayırım yapmamakla beraber zâhirî anlamıyla düşmana karşı cihad olarak yorumladıkları âyetler Medeni âyetlerdir. İlk sûflerin cihad âyetlerini yorumlama biçimi çoğunlukla âyetin siyak-sibak ve tarihî bağlamını dikkate almaktan ziyade âyeti müstakil olarak ele alıp doğrudan nefisle cihad bağlamında tefsir etmektedir.

4. İlk Sûflerin Kital Âyetleri Hakkındaki Yorumları

Cihad âyetlerini kronolojik bir sıra ile ele aldığımız gibi kital âyetlerini de mümkün merteye nüzul sırasına göre inceleyeceğiz. Cihad lafzı Kur'an'da bazı Medeni sûrelerde sadece savaş anlamında kullanıldığı için aynı âyet içinde hiçbir zaman “Cihad edenler ve savaşanlar” şeklinde birlikte geçmemektedir. Bununla beraber kital lafzı Kur'an'ın birçok pasajında cihad lafzıyla aynı bağlamda kullanılmaktadır. Medeni sûrelerde cihad lafzının geçtiği bağlamların neredeyse tamamının öncesinde ya da sonrasında kital lafzı geçmektedir.¹⁰⁰ Bu nedenle Medeni sûrelerde cihadla kital arasında daha doğru ifadeyle Allah yolunda cihad ile Allah yolunda

97 et-Tevbe 9/73.

98 Tüsterî, *Tefsîr*, 74; Sülemî, *Hakâik*, 1/280-281; Hasan el-Basrî, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*, 1/421.

99 Sülemî, *Hakâik*, 1/282.

100 Kurt, *Kur'an'da Cihad*, 157.

savaş arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır.

Hakâik'te Mekke döneminin sonlarına doğru Müslümanların ileride, Medine'de, savaşacağına atıfta bulunan Müzzemmil 20. âyet ve Mekke'nin son günleri veya hicret esnasında indiği söylenen ve Müslümanlara ilk defa Mekke müşriklerine karşı savaşma ruhsatı veren Hac 39. âyet¹⁰¹ tefsir edilmemiştir. Kıtalle bağlantılı, kıtâlin bir sonucu olan şehitlikle ilgili Hac 58. âyet işârî olarak tefsir edilirken Bakara 154. âyet de hem zâhirî anlamı hem de işârî olarak tefsir edilmiştir. "*Allah yolunda öldürülenlere ölüler demeyin...*" şeklindeki bu âyeti ilk sûfler; "onlar Hak yolunda öldürüldüler, kim Hak yolunda öldürülürse hayattadır lakin siz fark etmezsiniz, çünkü cihada rıza gözüyle bakmayıp da tedbir gözüyle bakan bunu bilmez" diyerek tefsir etmişlerdir.¹⁰² Kur'an'da kıtâlin en önemli ikinci safhasını oluşturan ve Medine'de Müşriklere karşı savaş hususunda inen ilk âyet olan "*(Ey müminler) sizinle savaşanlara karşı siz de Allah yolunda savaşın*"¹⁰³ âyeti ve akabindeki kıtalle ilgili âyetler de ilk sûfler tarafından tefsir edilmemiştir. Kur'an'da savaş ahkâmı ve savaşın safhalarıyla alakalı en önemli iki aşamayı (müminlerle savaşanlara karşı savaşma ruhsatı ve savaş emri) oluşturan Hac 39 ve Bakara 190. âyetin tefsirinin atlanması ilk sûflerin kıtalle alakalı âyetlerin tefsirine mesafeli yaklaştıklarını göstermektedir. Nitekim bu iki âyetin yanı sıra Kur'an'da savaşın bir üçüncü safhasını ele alan, Müslümanlara savaşmanın ilk defa açıkça farz kılındığı "*Her ne kadar siz istemeseniz de savaş size farz kılındı*"¹⁰⁴ âyetinin tefsirinin yapılmaması da bunu doğrulamaktadır.

Tâlût-Câlût kıssasının anlatıldığı pasajdaki¹⁰⁵ "*...Biz yurdumuzdan çıkarılmış, evlatlarımızdan koparılmış iken ne diye Allah yolunda savaşmayalım...*" âyetini ilk sûflerden Fâris "Hak ile beraber olan bir sebep, alaka, bir yerde olmak veya bir yer edinmek maksadıyla Hak için ayrılmaz (o zaten Allah'la beraberdir)" şeklinde işârî anlamıyla tefsir etmiştir.¹⁰⁶ Bununla beraber o, Bedir Savaşı'nı anlatan "*...Attığın zaman sen atmadın la-*

101 Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/160.

102 Sülemî, *Hakâik*, 1/68, 2/26.

103 el-Bakara 2/190; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/251; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/347.

104 el-Bakara 2/216; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/248. Ne savaşın farz kılındığı bu âyet ne de haram ayda savaşmayı ele alan 217. âyet ilk sûflerce tefsir edilmemiştir.

105 el-Bakara 2/243-251.

106 Sülemî, *Hakâik*, 1/74-75.

kin Allah attı...” âyetini “ancak bizimle attın ve bizim yardımımızla isabet ettirdin, bizim sana verdiğimiz güçle yaptın” şeklinde zâhirî anlamıyla tefsir etmiştir.¹⁰⁷ Fakat bu âyetin zâhir anlamıyla tefsir edilmesi âyetin zâhir anlamının da insanın kendini, kendi çabasını ön plana çıkarıp şımarmasına mani olma bağlamında olduğu için zâhir anlam ile işârî anlam arasında bir paralellik söz konusudur. Bu âyet insanın nefsinin ön plana çıkarmaması bağlamında olması sebebiyle ilk sûflerin tefsirine ağırlık verdikleri bir âyet iken Bedir Savaşı’nı ele alan sûredeki “*Fitne/zulüm kalmayınca kadar onlarla (Mekke müşrikleri) savaşın*”¹⁰⁸, “*Eğer savaşta, onları ele geçirirsen darmadağın et*”¹⁰⁹, “*Ey Peygamber müminleri savaşa teşvik et*”¹¹⁰ gibi doğrudan savaşla alakalı âyetler hiç tefsir edilmemiştir.

Uhud Savaşı’nda Hz. Peygamber’in vefat ettiği haberi sahabeye yayıldığında onların peygamberin ölümüne sızlanmasının yanlışlığını ele alan Âl-i İmrân sûresindeki “*Muhammed ancak bir elçidir, ondan önce de elçiler gelip geçmiştir...*”¹¹¹ âyetini Vâsıtî Hz. Peygamber’in vefatı sonrası Hz. Ebû Bekir’in gösterdiği tutum bağlamında zâhirî anlamıyla tefsir etmiştir. O, âyeti “Muhammed’in ölümü esnasında bütün basiretiyle insanları Allah’a çağırın Ebû Bekir’in dışında basiretler körleşti” şeklinde açıklamıştır. Vâsıtî “bu âyet sanki ona (Ebû Bekir) hastır, basiretlerinin zayıflayıp ümmetin aciz kaldığı yerde Ebû Bekir’in fazileti sayesinde, onun “kim Muhammed’e taparsa (bilsin ki) Muhammed ölmüştür...” sözüyle insanları Allah’a davet ettiğini” söylemektedir.¹¹² Vâsıtî âyeti sahabenin Uhud Savaşı’ndaki tutumundan ziyade Hz. Peygamber’in vefatı sonrasındaki tutumu bağlamında tefsir etmiştir. Bağlam farklı olsa da Vâsıtî’nin yaptığı tefsir ile âyetin maksadının benzer olduğu gözükmektedir. Nitekim Vâsıtî Hz. Peygamber’in vefatı sonrası Hz. Ömer’in kim Muhammed öldü derse onun boynunu vururum sözü üzerine Hz. Ebû Bekir’in onun yüzüne bakarak bu âyeti okuduğunu belirtmektedir. O, Hz. Ebû Bekir’in bu davranışını yine Uhud Savaşı bağlamındaki “*Onlar, başlarına gelenler*

107 Sülemî, *Hakâik*, 1/262.

108 el-Enfâl 8/39.

109 el-Enfâl 8/57.

110 el-Enfâl 8/65.

111 Âl-i İmrân 3/144; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/251-253.

112 Sülemî, *Hakâik*, 1/122.

nedeniyle Allah yolunda zayıflık göstermediler"¹¹³ âyetinin tefsirine örnek olarak da vermiştir.¹¹⁴

Uhud Savaşı bağlamında münafıklara "*Allah yolunda savaşın veya savunma yapın denildiğinde...*"¹¹⁵ âyetini Ebû Ali el-Cûzcânî (öl. III/IX. yüzyıl) "nefsinize ve hevanıza karşı cihad edin, sıddıkların makamına ve derecesine ulaşmak için onlarla beraber cihad edin şâyet bunu yapamazsanız nefsinizi günah işlemekten ve haramlara bulaşmaktan koruyun" şeklinde kılıçla cihadı emreden bu âyeti nefisle cihad bağlamında işârî olarak tefsir etmiştir. Âyet "emirlere ve yasaklara tutunma hususunda nefsinizi öldürün veya onu gizli ve açık şirk yolundan koruyun" şeklinde de tefsir edilmiştir.¹¹⁶ Uhud şehitleriyle alakalı olan "*Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin...*"¹¹⁷ âyetini İbn Atâ "müşâhede makamındayken maktul (öldürülen) olan müşâhedesinde devam eder, asıl ölü nefsinin arzularına ve hevasına göre yaşayandır" şeklinde işârî olarak tefsir etmiştir. Ebû Saîd el-Kuraşî ise "(Allah'a) vuslatı talep ederek irade yolunda helak olanları makamlarından geri kaldığını zannetme, bilakis onlar vuslat ve yakınlıktan arzuladıkları hedefe Hay'a (Allah) yakın olmakla, Rablerinin katındaki müşâhede meclisinde sağ olarak vasıl olmuşlarıdır" şeklinde tasavvuftaki makamlar bağlamında tefsir etmiştir.¹¹⁸ Sürenin sonundaki "*Ey iman edenler sabredin, sabırda yarışın ve atlar bağlayın...*"¹¹⁹ âyetindeki "*Râbitû/atlar bağlayın*" ifadesi "sırrın Hak ile gizli olması, Hakkın huzurunda durmanın da açıktan yapılması" şeklinde bağlamından ayrı işârî olarak tefsir edilmiştir. Âyetteki sabrı Cüneyd "nefsi Allah'a has kılıp, onun dışındakilerden kaygıyı kesmektir"; İbn Atâ ise "sabır Allah'ın yer yüzündeki sırrlarından, müminlerin şeytandan sakındığı gibi şeytan da sabredenlerden sakınır" şeklinde işârî olarak açıklamıştır.¹²⁰ Ca'fer es-Sâdık da âyeti "günahlara karşı sabredin, taatler hususunda sabırda yarışın, ruhları müşâhede ile bağlayın, Hak Teala ile en güzel şekilde beraberlikle

113 Âl-i İmrân 3/146.

114 Sülemî, *Hakâik*, 1/124.

115 Âl-i İmrân 3/1167.

116 Sülemî, *Hakâik*, 1/125.

117 Âl-i İmrân 3/169.

118 Sülemî, *Hakâik*, 1/126.

119 Âl-i İmrân 3/200; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/509; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/460.

120 Sülemî, *Hakâik*, 1/135.

Allah'a karşı takvalı olun" şeklinde¹²¹ kıtal bağlamındaki zâhirî anlamından bağımsız işârî olarak tefsir etmiştir.

Benî Nadîr ile münafıkların iş birliğinin pamuk ipliğine bağlı olduğunun,¹²² onların Müslümanlara karşı ancak kalelerinden veya duvar arkasından savaşılabileceğinin anlatıldığı âyetteki "...*Sen onları birlik sanırsın, kalpleri paramparçadır...*"¹²³ ifadesi Tüsterî tarafından zâhirî anlamıyla şöyle tefsir edilmiştir: Hak ehli zâhiren ayrı bedenlen dağınık olsa da daima birliktedir, uyum içindedir, batıl ehli zâhiren uyum içinde bedenlen birlikte görünse de daima dağınıktır.¹²⁴ Hendek Savaşı'nı anlatan el-Ahzâb sûresindeki kıtal âyetleriyle ilgili ilk sûfilerden "*Müminlerden öyle adamlar vardır ki Allah'a verdikleri sözlerinde doğru oldular*" âyeti hakkındaki işârî yorumlar dışında¹²⁵ doğrudan kıtalle ilgili herhangi bir tefsir rivâyeti gelmemiştir. Aynı şekilde Mümtehine sûresindeki Müslümanların niçin savaştıklarını ve kimlere karşı savaşmaları gerektiğini açıklayan kıtal âyetlerine de¹²⁶ hiç değinilmemiştir.

Nisa sûresindeki "*İman edenler Allah yolunda savaşırılar kafirler tağut yolunda savaşırılar*"¹²⁷ âyetini Tüsterî "müminler Allah için nefislerine ve bedenlerine karşı düşmandır, münafıklar da nefisleri için Allah'a düşmandır, hemen talepte ve istekte bulunur Allah'ın onlar için seçtiğine razı olmazlar işte bu tağut yoludur, çünkü kişi onunla baş başa kaldığında nefis tağutların en büyüğüdür" şeklindeki izahıyla doğrudan nefisle cihad bağlamında tefsir etmiştir.¹²⁸ Doğrudan savaşla alakalı olan "*Elinizi (savaştan) çekin denilenleri görmedin mi...onlara savaş farz kılındığında...*"¹²⁹ âyeti de *Hakâik*'te kıtalden ziyade "elinizi şehvetlere meyletmekten uzaklaştırın" şeklinde şehvetlere karşı cihad bağlamında işârî olarak tefsir edilmiştir.¹³⁰

121 Sülemî, *Hakâik*, 1/137. Tüsterî de benzer şekilde âyeti işârî olarak tefsir etmiştir. Bk. Tüsterî, *Tefsîr*, 52.

122 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/292.

123 el-Haşr 59/14.

124 Tüsterî, *Tefsîr*, 166; Sülemî, *Hakâik*, 2/320.

125 el-Ahzâb 33/22; Sülemî, *Hakâik*, 2/143-144.

126 el-Mümtehine 60/8-9.

127 en-Nisâ 4/75.

128 Tüsterî, *Tefsîr*, 54; Sülemî, *Hakâik*, 1/155.

129 en-Nisâ 4/77.

130 Sülemî, *Hakâik*, 1/155.

Bununla beraber “*Ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmak istemeyip göğüsleri daralarak size gelenler*”¹³¹ âyetini Tüsterî kendi tefsirinde “barış, afiyet arzuladıkları için sizinle ve kavimleriyle savaşma hususunda kalpleri daralanlar, onlar Benû Müdrec’tir” şeklinde zâhirî anlamıyla ve tarihî bağlamıyla tefsir etmiştir.¹³² Mazeretsiz yere hicret etmeyip kendilerini mustazaf sayarak mazur göstermeye çalışanları ikaz bağlamındaki “*Allah’ın arzı geniş değil miydi oraya hicret etseydiniz...*”¹³³ âyeti İbn Şâzân en-Nisâbûrî’nin (öl. 260/874) naklettiği Hz. Ali’ye ait bir sözle¹³⁴ tefsir edilirken “*Kim evinden çıkıp Allah ve Resulüne hicret ederse...*”¹³⁵ âyeti “Allah’ın dışındaki şeylerden uzaklaşmak, Allah’ın emrine tabi olarak bütün arzulardan ve hevadan vazgeçip Allah’ın rızasına ulaşmak” şeklinde işârî olarak tefsir edilmiştir.¹³⁶ İlk sûffiler tarafından Nisa sûresi 71-104 arasındaki savaşla ilgili bazı âyetler daha çok işârî olarak tefsir edilirken “*Dünya hayatını ahiret karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar*”¹³⁷, “*Size ne oluyor ki Allah yolunda savaşmıyorsunuz*”¹³⁸, “*(Ey Muhammed) Allah yolunda savaş, sen ancak kendinden sorumlusun*”¹³⁹, “*Onları bulduğunuz yerde öldürün*”¹⁴⁰ gibi doğrudan kıtalle bağlantılı âyetler hiç tefsir edilmemiştir.

Hicretin 5-6. yılında nazil olan el-Hadîd sûresindeki¹⁴¹ “*Sizden fetihten (Hudeybiye Barışı) önce infak eden ve savaşanla fetihten sonra infak edenler ve savaşanlar bir değildir*”¹⁴² âyeti Ca’fer es-Sâdık tarafından “ahirete karşılık dünyayı tercih etmeyen, Rablerine dayanan, O’nun rızasını, Resulünün hoşnutluğunu talep eden güçlü bir iradeye ve sağlam bir imana sahip olan muhacirler, Suffe ehli ve onların imamları olan Sıddı-

131 en-Nisâ 4/90.

132 Tüsterî, *Tefsîr*, 55.

133 en-Nisâ 4/97.

134 Sizinle nisbet edildiğiniz yer arasında bir ilişki yoktur, beldelerin en hayırlısı sizi taşıyan yerdir. Bu söz Türkçede kullandığımız “insanın vatani doğduğu yer değil doyduğu yerdir” atasözüne benzemektedir.

135 en-Nisâ 4/100.

136 Sülemî, *Hakâik*, 1/157-158.

137 en-Nisâ 4/74.

138 en-Nisâ 4/75.

139 en-Nisâ 4/84.

140 en-Nisâ 4/89, 91.

141 Câbirî, *Fehmü'l-Kur’âni'l-hakîm*, 3/259.

142 el-Hadîd 57/10.

ku'l-Ekber'dir" şeklinde tahsis edilerek doğrudan zâhir anlamıyla tefsir edilmiştir.¹⁴³ Muhammed/Kıtal ve Saf sûrelerindeki doğrudan Müslümanların düşmanlarıyla savaşmasını ele alan "*Kâfirlerle (savaştta) karşılaştığınız zaman onların boyunlarını vurun*"¹⁴⁴, "*Şüphesiz Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir duvar gibi saflar halinde savaşanları sever*"¹⁴⁵ gibi âyetler ilk sûfler tarafından hiç tefsir edilmemiştir. Bununla beraber el-Hucurât sûresinde iki mümin grubun aralarındaki savaşı anlatan "*Şâyet iki mümin grup birbirleriyle savaşır...*"¹⁴⁶ âyetini Tüsterî "âyetin zâhir anlamı zâhir ehlinin yaptığıdır, bâtını ise şöyledir: O (iki grup) ruh, akıl, kalp, mizaç, heva ve şehvettir. Heva, şehvet ve mizaç (kişinin mizacı, tabiatı) kalp, akıl ve ruha karşı haddi aşarsa kul murakabe kılıcıyla, mücâhede oklarıyla ve (Rabbânî) muvafakat nurlarıyla ruh ve aklın galip, heva ve şehvetin mağlup olması için onlara karşı savaşsın" diyerek tefsir etmiştir.¹⁴⁷ O, bu âyetin tefsirinde bâtın anlama yoğunlaşırken Hudeybiye'de sahabenin Hz. Peygamber'e savaş üzere biatini tasvir eden "*...Allah'ın eli/kudreti onların (elinin) üzerindedir*" âyetini tarihî bağlamı ve zâhirî anlamıyla tefsir etmiştir.¹⁴⁸

Kur'an'ın son sûrelerinden olan Mekke'nin fethi sonrası dönemde inen Tevbe sûresi gerek anlaşmayı bozan müşriklere karşı savaş ilanını gerekse Müslümanları tehdit olarak gören Bizans'ın saldırma ihtimaline karşı Müslümanların onlara karşı çıktığı seferi -Tebük Seferi- ele alması nedeniyle doğrudan savaş ve cihad bağlamında olan bir sûredir. Sûrenin ilk bölümündeki "*Haram aylar çıkınca (anlaşmayı bozan) müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*"¹⁴⁹, "*Küfrün önderlerine karşı savaşın*"¹⁵⁰, "*Yeminlerini bozan kavme karşı savaşmayacak mısınız*"¹⁵¹, "*Onlara karşı savaşın, Allah onları sizin elinizle cezalandırsın*"¹⁵², "*Sizinle topyekûn savaşmışları*

143 Sülemî, *Hakâik*, 2/307.

144 Muhammed 47/4.

145 es-Saf 61/4.

146 el-Hucurât 49/9.

147 Tüsterî, *Tefsîr*, 149; Sülemî, *Hakâik*, 2/261.

148 Tüsterî, *Tefsîr*, 147.

149 et-Tevbe 9/5.

150 et-Tevbe 9/12.

151 et-Tevbe 9/13.

152 et-Tevbe 9/14.

*gibi siz de müşriklerle topyekûn savaşın*¹⁵³ gibi müşriklerle savaşmayı teşvik eden âyetler ilk sûfler tarafından hiç tefsir edilmemiş veya yalnızca âyetin savaşla irtibatlı olmayan kısmı işârî olarak açıklanmıştır.¹⁵⁴ Sûrenin ikinci kısmındaki Tebük Seferi'ni ele alan müminlerin muhatap olduğu "*Size Allah yolunda sefere çıkın denildiğinde yere çakılıp kaldınız*"¹⁵⁵, münafikların muhatap olduğu "*Bir daha asla benimle beraber savaşmayacaksınız*"¹⁵⁶ gibi âyetler de ya atlanmış ya da kıtalle ilgili kısım haricinde ilk sûflerle işârî olarak tefsir edilmiştir.¹⁵⁷ Nitekim "*Muhakkak ki Allah müminlerden canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır. (Çünkü) onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler ve öldürülürler*"¹⁵⁸ âyetinin sadece ilk kısmı her müminin nefsi Allah'la alışverişe girer, fani hayatını, geçici şehvetlerini Allah'a satmayan kişi nasıl Allah'la beraber ve hoş bir hayat yaşayabilir vb. şekilde detaylıca birçok sûfî tarafından işârî olarak tefsir edilmiştir. Bunlardan biri olan Ebû Osman el-Hîrî âyetin ilk kısmını "Allah nefse düşman olmamaları için müminlerden nefislerini satın aldı, çünkü nefis onların değildir ve insan kendinin olan bir şey dışındakine düşman olmaz" şeklinde tefsir etmiştir.¹⁵⁹ Aynı şekilde "*Müminlerin topyekûn sefere çıkmaları uygun değildir*"¹⁶⁰, "*Ey iman edenler yakınınızda bulunan kafirlerle savaşın*"¹⁶¹ âyetleri de zâhirî anlam ve tarihî bağlamdan ayrı işârî olarak açıklanmıştır. Örneğin ilk âyet Tüsterî tarafından "en hayırlı sefer hevadan akla, cehaletten ilme, dünyadan ahirete, mahlukattan Allah'adır" şeklinde, ikinci âyet ise "nefis kafirdir onun arzusuna muhalefet ederek ona karşı savaş, onu Allah'a itaate, O'nun yolunda mücâhedeye, helal yemeye, doğru söylemeye zorla" şeklinde tefsir edilmiştir.¹⁶²

153 et-Tevbe 9/36. (Müslümanların otoritesi altına yaşadığı halde Müslümanları tanımayan) Ehli Kitapla savaşmayı emreden 29. âyet de tefsir edilmemiştir.

154 Örneğin 13. âyetin son kısmındaki "*Asıl korkmanız gereken Allah'tır*" ifadesi açıklanırken "haşyet (Allah'a) sığınmaya devam etmektir" veya "haşyet Allah'ın zâtı, havf sıfatları içindir" şeklinde tefsir edilmiştir. Bk. Sülemî, *Hakâik*, 1/271.

155 et-Tevbe 9/38.

156 et-Tevbe 9/83.

157 Sülemî, *Hakâik*, 1/274.

158 et-Tevbe 9/111.

159 Sülemî, *Hakâik*, 1/286-288; Tüsterî, *Tefsîr*, 74.

160 et-Tevbe 9/122.

161 et-Tevbe 9/123.

162 Sülemî, *Hakâik*, 1/292. Tüsterî kendi tefsirinde ilk âyeti hal ilminin önemi bağlamında tefsir etmiştir. Bk. Tüsterî, *Tefsîr*, 75.

Sonuç olarak; ilk sūflerin kıtal âyetlerine yaklaşımına baktığımızda onlar öncelikle bu âyetlerin çoğunu tefsir etmemişler, tefsir ettiklerini genellikle nefisle savaş bağlamında ele almışlar bazen de doğrudan zâhirî anlamıyla iktifa etmişlerdir. Onların kıtal âyetlerini tefsiri de genellikle âyetin metin içi ve tarihî bağlamını dikkate almadan âyeti bağlamından ayrı değerlendirerek doğrudan nefisle savaş şeklinde tevیل etmektir.

Sonuç

Cihad Kur'an'ın hem Mekke hem de Medine dönemine ait bir olgu olup cihadın anlamı, bulunduğu bağlama göre değişmektedir. Mekkî âyetlerde hiçbir zaman cihadın savaş anlamı yoktur. Mekkî sûrelerdeki cihadın anlamı genel olarak tevhid inancını korumak için Allah yolunda gösterilen bütün çabalardır diyebiliriz. Medenî sûrelerdeki cihadın anlamını ise genel olarak savaş dahil Allah yolunda yapılan her türlü mücadeledir şeklinde tarif edebiliriz. Nitekim Medenî sûrelerdeki cihadın bağlamına ve anlamına baktığımızda bunun daha çok Allah yolunda infak ve Allah yolunda savaş şeklinde yapıldığı görülecektir. Kur'anî cihad olgusu genel olarak bu şekilde iken ilk sūfler dediğimiz zâhid sūfler ve tasavvuf dönemi sūflerinin cihad anlayışı bazı yönlerden farklı olabilmektedir.

Sülemî'nin cihad ve kıtale dair görüşlerini aktardığı zâhid ve sūflerinin çoğunun eserleri günümüze ulaşmamış, bu görüşler Sülemî sayesinde bizlere gelmiştir. Sülemî cihad ve kıtal âyetlerinin tefsiri hususunda Ca'fer es-Sâdık hariç h. II. asırda yaşayan zâhid sūflerinin görüşlerinden ziyade çoğunlukla III-IV. asırda yaşayan tasavvuf dönemi sūflerinin görüşlerini aktarmıştır. Bunun sebebi zâhid sūflerinin Sülemî'den uzun zaman önce yaşamayı olabileceği gibi Kur'an'ın bütün âyetlerine yönelik işârî tefsirin III-IV. asırda gelişmiş olması daha muhtemeldir. Bir diğer ifadeyle tasavvufa dair yazılan eserlerin sistematik manada III-IV. asra denk gelmesi, tasavvufun diğer disiplinlere nispeten daha geç teşekkül etmiş olmasıdır. Nitekim kendi eserleri günümüze ulaşmayan, araştırmacılar tarafından farklı kaynaklardan görüşleri toplanarak oluşturulan bazı zâhid sūflerinin eserlerine baktığımızda; Hasan-ı Basrî'nin cihad ve kıtal âyetlerini nefisle cihad bağlamından ziyade görünen düşmana karşı savaş bağlamında zâhir anlamıyla tefsir ettiği, Ca'fer es-Sâdık'ın cihad-kıtal âyetlerinin yorumuna hiç girmediği, Abdullah b. Mübârek'in kendisinin yazdığı eserini cihad hadisleri üzerinden oluşturması nedeniyle cihadı hadislerdeki gibi zâhir düşmanla savaş bağlamında zâhir anlamıyla ele aldığı görülmekte-

dir. Bu nedenle -Sülemî'nin *Hakâik*'te aktardığı Ca'fer es-Sâdık'ın görüşleri dışında- h. II. asırda yaşayan zâhid sûfler arasında düşmanla savaşmak anlamındaki cihadın zâhirî anlamının daha fazla öne çıktığını söyleyebiliriz.

İlk sûflerin cihad âyetlerine yaklaşımlarına baktığımızda genel olarak üç türlü bir eğilimin olduğu gözükmemektedir. Onlar cihad âyetlerini genellikle nefse karşı cihad bağlamında tevil etmiş, bunun yanında zaman zaman zâhir düşmana karşı cihad şeklinde de tefsir etmiştir. Kital âyetleri kadar olmasa da onların bazı cihad âyetlerinin tefsirine hiç değinmedikleri de olmuştur. İlk sûfler genel olarak cihadın düşmana, şeytana ve nefse/hevaya karşı yapıldığını söylemektedirler. Onlar tefsir/zâhir ehli müfessirlerin bu üçlü tanımını kabul etmekle beraber nefse karşı yapılan cihadı asıl kabul etmektedirler. Nitekim onların; “en zor mücâhede nefse ve hevaya karşı olandır ki bu Allah yolunda cihattır, bu cihad; Nebi'nin “*Küçük cihattan büyük cihada döndünüz*” dediği nefse karşı cihad olup nefsi Allah'ın emrettiği şeylere tabi olmaya, yasakladığı şeylerden kaçınmaya zorlamaktır” şeklindeki izahı bunu doğrulamaktadır. Onların cihad anlayışını belirleyen ve cihad âyetlerini bu yönde tevil etmeye sevk eden ana unsur da cihad âyetlerinden ziyade Hz. Peygamber'den nakledildiği söylenen bu sözdür. Onlara göre bu sözdeki küçük cihad düşmana karşı savaş iken büyük cihad nefisle cihattır. Cihada bakışları bu şekilde olan ilk sûfler savaş anlamındaki cihad âyetlerini dahi nefisle cihad bağlamında tevil etmişlerdir.

İlk sûfler genellikle cihad âyetlerini nefisle cihad bağlamında tefsir ederken âyeti siyak-sibak ve tarihî bağlamından müstakil olarak ele almışlardır. Bununla beraber onların bağlamdan müstakil olarak verdikleri anlam bazen âyetin vermek istediği mesajla muvafık da olabilmektedir. Bağlamından koparıp nefisle cihad olarak tevil ettikleri âyetleri birçok yerde ise irfânî gelenekteki en yüce amaç olan Allah'a ulaşma, Allah'a doğru seyr u sülûk bağlamında açıklamışlardır. Nitekim bazı cihad âyetlerinde “*Onları yollarımıza ulaştırırız*” “*O'na vesile arayın*” gibi mücmel ifadelerin yer alması da ilk sûflerin cihad âyetlerini tasavvuftaki rıza makamı, müşâhede makamı ve Allah'a ulaşma yolu bağlamında işârî zeminde tevil etmelerini kolaylaştırmıştır. İlk sûflerin kulun Allah'tan başka her şeyden irtibatı kesmesi şeklindeki mücâhede anlayışında ise kulun çabasından ziyade yalnızca Allah'ın lütfunun esas alındığı cebri bir anlayışın hâkim olduğu gözükmemektedir. İlk sûflerin görüşlerini aktaran Sülemî'nin cihad anlayışı

da onlardan farklı değildir. İlk sûfler Mekkî ve Medenî cihad arasında bir ayrım yapmamakla beraber zâhirî anlamıyla düşmana karşı cihad olarak yorumladıkları âyetler Medenî âyetlerdir. Onların özellikle Medenî cihad âyetlerinin tefsirinde dış düşmanla cihada yer vermesi, düşmana karşı savaş şeklindeki cihad anlayışına da sahip olduklarını göstermektedir.

Kur'an'ın savaş olgusu ise doğrudan Medine dönemiyle irtibatlıdır. Çünkü savaşmak anlamındaki "kâ-te-le" fiili Kur'an'da istikbale (Medine dönemine) atıfla Mekke'nin son dönemlerinde nazil olan Müzzemmil 20. âyet ve Medine'ye hicret arifesinde veya hicret esnasında inen Hac 39. âyet dışında sadece Medenî sûrelerde geçmektedir. Bu iki istisna dışında sadece Medenî sûrelerde geçen "kâ-te-le" fiillerinin veya mastarı "kıtal" lafızlarının -"Kâtelehümüllah/Allah onları kahretsin" şeklindeki kullanım dışında- doğrudan savaşmak anlamında kullanılmıştır. Yine "*Onları bulduğunuz yerde öldürün*" hitaplarında da olduğu gibi birçok Medenî sûrede "k-t-l" fiili de doğrudan öldürmek anlamında savaş bağlamında kullanılmıştır. Cihadın bir parçası olan kıtal Medenî sûrelerde "Allah yolunda savaş" veya "Allah yolunda cihad" şeklinde doğrudan zâhir düşmana karşı savaş anlamında kullanılırken ilk sûflerin kıtal anlayışı bazı yönlerden bundan farklı gözükmektedir.

İlk sûflerin kıtal/savaş âyetlerine yaklaşımlarına baktığımızda genel olarak onların bu âyetlerin tefsiriyle alakalı üç eğilimi olduğunu söyleyebiliriz. Onların genel ve en öne çıkan eğilimi kıtal âyetlerini hiç tefsir etmemektir. Nitekim onlar Müslümanlara ilk defa savaş ruhsatı veren, doğrudan savaşı emreden ve açıkça savaşı farz kılan âyetleri hiç tefsir etmemişlerdir. Aynı şekilde Müslümanların niçin ve kimlere karşı savaşmaları gerektiğini açıklayan âyetler de tefsir edilmemiştir. İlk sûfler Bedir, Uhud, Hendek vb. savaşlarla ilgili doğrudan savaşla bağlantılı, düşmana karşı savaşmayı teşvik eden "*Fitne/zulüm kalmayınca kadar onlarla savaşın*", "*Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*", "*Küfrün önderlerine karşı savaşın*", "*Dünya hayatını ahiret karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar*", "*Kâfirlerle (savaşa) karşılaştığınız zaman onların boyunlarını vurun*", "*Sizinle topyekûn savaştıkları gibi siz de müşriklerle topyekûn savaşın*" gibi âyetlerin tefsirine hiç değinmemişlerdir. İlk sûflerin kıtal âyetlerine ikinci yaklaşım tarzı açık bir şekilde savaşla alakalı âyetin zâhirî anlamını siyak-sibak ve tarihî bağlamını dikkate almaksızın nefisle cihad bağlamında işârî olarak tevil etmektir. Örneğin "*Ey iman edenler yakınızda bulunan kafirlerle savaşın*" âyeti; "nefis kafirdir onun arzusuna mu-

halefet ederek ona karşı savaş, onu Allah'a itaate zorla" şeklinde metin içi ve tarihî bağlamından koparılarak nefse karşı savaş olarak tevil edilmiştir. İlk sûfler nefse karşı savaş şeklinde tevil ettikleri kıtâl âyetlerini açıklarken zaman zaman nefisle cihad/savaş ile tasavvuf erbabının makamları arasında bağlantı da kurmuşlardır. Örneğin "*Allah yolunda savaşın veya savunma yapın*" âyeti nefsinize ve hevanıza karşı cihad edin, sıddıkların makamına ve derecesine ulaşmak için onlarla beraber cihad edin şeklinde tevil edilmiştir.

İlk sûflerin kıtâl âyetlerine üçüncü yaklaşım tarzı ise doğrudan âyeti zâhirî anlamıyla tefsir etmektir. Onların az sayıda zâhirî olarak tefsir ettiği kıtâl âyetlerindeki yaklaşımını da üçe ayırabiliriz. Birincisi doğrudan zâhir ehli müfessirlerin tefsir ettiği gibi âyetin siyak-sibak ve tarihî bağlamını dikkate alarak onlar gibi tefsir etmektir. İkincisi "*Attığın zaman sen atmadın lakin Allah attı*" âyeti gibi âyetin zâhirî anlamıyla işârî anlamı paralellik gösteren âyetler zâhirî anlamıyla tefsir edilmiştir. Üçüncüsü ise zâhir olarak tefsir ettikleri âyetin tarihî ve metin içi bağlamını dikkate almadan benzer bir olay üzerinden tefsir etmektir. Örneğin Uhud Savaşı bağlamındaki "*Muhammed ölür veya öldürülürse siz gerisin geriye mi (eski inancınıza) döneceksiniz*" âyeti Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında onun ölümüne Hz. Ömer'in ve Hz. Ebû Bekir'in gösterdiği tepki bağlamında tefsir edilmiştir. Bütün bu izahların yanında ilk sûflerin kıtâl âyetlerine zâhir anlam verirken dahi işârî anlama meyyal olduklarını belirtebiliriz.

Sonuç olarak ilk sûflerin özellikle de tasavvuf dönemi sonrası (h. 200 sonrası) yaşayan ilk sûflerin cihad anlayışının en büyük cihad olan nefse karşı cihad olduğunu söyleyebiliriz. İşârî sûfî tefsir geleneği ile nazarî sûfî tefsir geleneğinin cihad anlayışının aynı olup olmadığı ise araştırılması gerekmektedir. Bizim ilk sûflerin görüşleri üzerinden ilk dönem işârî sûfî tefsir geleneğinin cihad anlayışını sunduğumuz gibi özellikle İbnü'l-Arabî ile sistemleşen nazarî sûflerin cihad anlayışının da çalışılması gereken ciddi bir araştırma olduğunu belirtmek istiyoruz.

Kaynakça

Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Ateş, Süleyman. "Hakâiku't-tefsîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/163-165. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bağdâdî, Cüneyd-i. *Resâilü'l-Cüneyd*. thk. Ali Hasan Abdülkadir. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrî, 2003.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *ez-Zühdü'l-kebîr*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: el-Kütübü's-Sekafî, 1996.

Braim, Azad Aziz. *Sülemî ve Tefsir Yöntemi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm et-tefsîru'l-vâdih hasebi tertîbi'n-nüzûl*. 3 Cilt. Mağrib: Dâru'l-Beydâ, 2008.

Cengiz, Muammer. "İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin Cihad Yorumu". *Hacı Bayram-ı Velî V*. ed. Vahit Göktaş-Harun Alkan. 161-180. Ankara: İlahiyat, 2020.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 4. Basım, 2009.

Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Dâr-u İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, 1383/1963.

el-Basrî, Hasan. *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*. nşr. Muhammed Abdürrahim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1992.

el-Muhâsibî, Hâris. *er-Ri'âye li-hukûkillah*. thk. Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

es-Sâdık, Ca'fer. *Tefsîru'l-İmâm Ca'fer es-Sâdık ve yelîhi hurûfetü't-tefsîru's-sûfî inde'l-İmâm es-Sâdık*. nşr. Hızır Muhammed Nübhâ. Beyrut: Dâru'l-Hâdiye, 2007.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-lüga*. nşr. Muhammed Avz Merab. 8 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.

Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ʿAyn*. nşr. Mehdi Mahzumi-İbrahim Semarraî. 8 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Hilal, ts.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Ta-hir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsî, 1984.

İbn Atiyye, el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütü-bi'l-İlmiyye, 1422/2001.

İbn Manzûr, Ebul'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdir, 1993.

Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-. *el-Esrâr-ü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, thk. Muhammed Sabbâğ. Beyrut: Mües-sesetü'r-Risâle, ts.

Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim el-. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-ta-savvuf*. thk. A. John Arberry. Kahire: el-Mektebetü'l-Hancı, 1994.

Kılınçlı, Sami. "İşârî Te'vil ve Kuşeyrî'nin Cihad ve Kıtal Âyetlerini Yorumlama Yöntemi". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17/1 (2017), 119-155.

Kurt, İsmail. *Kur'ân'da Cihad Tematik ve Semantik Bir İnceleme*. An-kara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2021.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berduni-İbrahim Etfiyyiş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1384/1964.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdi Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütü-bi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426/2005.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâ-ru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Mevdûdî, Ebû'l A'lâ el-. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Yusuf Karaca vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

Mukâtil, b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhate. 5 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turas, 1423/2002.

Mübârek, Abdullah b. *Kitâbü'l-Cihad*. thk. Nezih Hammad. Tunus: Dâru't-Tûnûsî, 1972.

Öztürk, Mustafa. "Cihad Âyetleri: Tefsir Birikimine İslam Geleneğine ve Günümüze Yansımaları". İslam Kaynaklarında, Geleneğinde ve Günümüzde Cihad. ed. Ahmet Ertürk. 99-163. İstanbul: Kuramer, 2016.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/2000.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'e-tü'l-Mısriyyetü'l-Âmma li'l-Kitâb, 1990.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut:Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, 1408/1988.

Sülemî, Muhammed b. Hüseyin es- *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, 1421/2001.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Tüsterî, Sehl b. Abdillâh et-. *Tefsîrü't-Tüsterî*. thk. Muhammed Basıl Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, 2002/1423.

Uludağ, Süleyman. "Hasan-ı Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-. *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones. 3 Cilt Beyrut: Dâru'l-İlmiyye, 1988.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-. *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.